

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

2003. MÁRCIUS

90. SZÁM

ALFÖLDY JENŐ

„Pokolzajt zavaró harci jaj”

ILLYÉS GYULA: BARTÓK

Alkalmi versként született a *Bartók*: a költő a nagy muzsikus halálának tizedik évfordulóján (1955-ben) tisztelgett vele Bartók Béla emlékének. Az igazi alkalom mégsem ez volt. Hanem az, hogy a költő kifejezhette tiltakozását a diktatúra ellen.

Ez a vers a nyilvánosságnak íródott, nem úgy, mint az *Egy mondat a zsarnokságról*, mely ekkor már öt éve várt napvilágra az asztalfiókban. Az *Egy mondat...* hosszas felsorolása megmutatja, hogy az emberi lét minden mélységét s magasságát, minden zegét-zugát áthatja a zsarnokság. Magától értetődik, hogy a diktatúra nem tűrhette volna el a vers megjelenését: megtorló intézkedésekkel fogadta volna

A *Bartók* mégis párba állítható az *Egy mondattal*.

Tiltakozó vers ez is; *totális* támadás a *totális* diktatúra ellen. A művészeti élet szabadságáért emel szót a költemény, s ez az első lépés az egész társadalom szabadságáért folytatott küzdelemben. A *Bartók* nem nyit olyan széles „frontot”, mint az *Egy mondat*, de a benne rejlő vádak aligha kevésbé súlyosak. Tiltakozását azért tudta elviselni a zsarnoki rendszer, mert „papírforma szerint” a múltra lehetett vonatkoztatni. Bartók 1945-ben, amerikai emigrációban halt meg, és a hatalom úgy tett, mintha a vers csakis a Horthy-korszak népellenes társadalmi berendezkedése ellen szólna, mely a zenészt szeretett hazájának elhagyására készítette. S nemcsak Bartók, hanem Illyés maga is a Horthy-korszak ellenzékéhez, még hozzá forradalmi ellenzékéhez tartozott.

Mégis minden versolvasó rögtön fölismerte a *Bartók* című vers időszerűségét.

Először is: Bartók nem tartozott a kor elismert népszerűi közé. Őt ünnepelni, reá hivatkozni annyit je-

ILLYÉS GYULA
(1902–1983)

A Bartók-vers szerkezeti bravúrja, hogy a kaotikusan gomolygó állapotot a káosz fölidézésével, de a káoszban világos rendet teremtve építi föl gondolatmenetét. A költemény pontról pontra haladva vitázik, érvel szabatos szavakkal, miközben maga a forma is fölidézi a bomlást, az irracionális, démoni erőket.

lentett az ötvenes években, mint vállalni a tiltott modernséget, s hadat üzeni a hivatalos, hatalomnak elkötelezett, sematikus és idillt hazudó művészetnek.

Tiltani nem tiltották Bartókot – nemzetközi hírneve ezt lehetetlenné tette volna –, de legfontosabb műveit csak az ötvenes évtized közepe felé kezdték előadni. Körülbelül úgy élt a felülről irányított köztudatban, mint egy szorgalmas, nemzeti elfogultságokon túllépő népdalgyűjtő, aki szép kis darabokat szerzett a zongorázni tanuló gyermekeknek a magyar nép s a szomszéd népek dalaiból. Egyebekben erősen „dekadens” művész; „polgári” beütések terhelik művészetét. A rádióban alig lehetett Bartókot hallgatni. Az ötvenes évek közepén az első, nagyszabású Bartók-koncertek és operai előadások, *A fából faragott királyfi* és *A csodálatos mandarin* mintha zsilipeket nyitottak volna meg: döbbenettel és tisztító megrendüléssel fogadta őket az értő közönség.

Akkoriban igen nagy hatása volt egy-egy zenei, költői remeklésnek. Tudták ezt „fönt” is, és maguk a diktátorok is megjelentek, amikor a Bartók-verset az évfordulóra rendezett Bartók-koncert alkalmával előadták. A fő diktátor, Rákosi által vezényelt nyíltzríni taps is arra irányult, hogy Illyés népfelséget hangoztató művét kisajátítsák, s üzenetét kizárólagosan a múltba utalják. De az embereket már nem lehetett becsapni. Szállóigeként terjedtek a költemény kulcsszavai, kulcsmondatai. A „hangzavar” a tiltott modernség fedőneve lett – olykor a sajtóban is. A „növeli, ki elfödi a bajt”, a „jog... a kétségbeeséshez” vagy az, hogy „ki szépen kimondja / a rettenetet, azzal föl is oldja” az optimizmust kötelezővé tevő sematikus irodalom és művészet erélyes elutasításának jelszavaként hangzott el egyre gyakrabban a nyilvános vitákon. Az írókat – éppen a legjobbkat – már nem lehetett megállítani azóta, hogy Nagy Imre 1953 nyárelején elmondta programbeszédét. Nagy Imrét félreállíthatták, házi őrizetben tarthaták a diktatúra ellentámadásának évében – éppen 1955-ben –, de ekkor már 1956 eszméi mozdultak az alvórügyekben. A *Bartók*-vers a feltámadó szellemi élet egyik legfontosabb előretörése volt, hasonlóan, mint Juhász Ferenc egy évvel korábban született *Tékozló országa*, Déry Tibor és Örkény István novellái, Sarkadi Imre drámái, Benjámin László, Nagy László vagy Csoóri Sándor versei.

A költemény legmerészebb igazmondása nem merült ki a bajokat kimondó, „peszsimista”, sőt „kétségbeesett” művészet és a felzaklatóan modern stílus melletti állásfoglalásban. Lehet, hogy az irodalmi és művészeti közéletben elsősorban ez volt terítéken, de utólag még ennél is jelentősebb tettek érződik a *népfogalom újraértelmezése*. A Rákosi-diktatúra számtalan hazugsága közül alighanem a „nép” fogalmához tapadtak a legragacosabbak. Ugyanakkor (egészen a Kádár-korszak „puha” diktatúrájának legvégső korszakáig, sőt, a „populizmus” tekintet nélküli, antidemokratikus bírálóinak felhangjait figyelembe véve, mind a mai napig) kárhuzatosnak minősült a *néplélek* terminusa. Illyés versében ez elhangzik, így: „...nekünk vigasz, / hogy van, van lelke még / a ,nép’-nek, él a ,nép’ / s hangot ad!” A hatalom úgy tett, mintha észre sem venné, mit vágta a szemébe – Rákosi tüntetően tapsolt, miközben szerkesztőségi neveltjei (még évtizedekkel később is!) árgus szemmel figyelték, ki merészel *néplélekről* írni a sajtóban, már ahol megteheti.

Népi demokrácia, néphatalom, népfelség, népjólét, népakarat, Dózsa népe, népszabadság, a néppel tűzön-vízen át, azé a föld, aki megműveli – ezek a jakobinusoktól, Petőfitől, Jókaitól, Móricztól és Illyéstől összeorozott, szép szavak díszlegettek a kirakataban, miközben a néplélek – az ugyanis, hogy a dicsőített nép mit érez és mit tart önmagáról valójában – tiltott, „reakciós” fogalom volt. S mit élt át ekkoriban az *igazi nép*? Olyan beszolgáltatási kötelezettséget, hogy a kiscigánynak vagy „kuláknak” a bolt-

ban kellett megvásárolnia a leadásra előírt terményeket, ha nem akart félig nyomorékra verve internálótáborba kerülni. A gyári munkás normáját az egekig tornázták, hogy ne tudja megkeresni a megélhetésre valót. S ami ennél is jobban fáj, az a *néplélek* legbelső körébe tartozik: a szabad szólás teljes hiánya, a jogok terrorisztikus megvonása. Ne tudjon megnyilvánulni a *lélek*. No nem a délibábos magyar lélek, melyet Horthy emberei hímeztek a falvédőre, hanem a szenvedő, a lázadó, a sorsába bele nem nyugvó, szabadságot követelő lélek, mely nemzeti értelemben is szeretett volna magára ismerni, miután porhüvelyét gimnasztyorkába bujtatták a hadseregben, és a Volgáról, az Amurról és lehetőleg a Donról énekelgették „lelkesen”, ahol apja vagy nagybátyja meghalt vagy félig megfagyott.

Bartók az igazi néplélek megszólaltatója (magyaré, románé, szlováké), és ezért legalább annyira mellőzésre ítélték, mint azért, mert – Debussyn, Ravelen, Greegen, Sibeliuson iskolázva, Sztravinszkijhoz, Schönberghez hasonlíthatóan – modern felfogású zeneszerző volt. A magyar nóta, a műdal az osztályharcos indulókkal és slágerekkel vetekedve ömlött a rádióból, miközben az igazi népdal – igen fonák módon – a beavatott keveseké maradt. (Látványos módosulásokkal, más előjelekkel ugyan, de ma is érzékelhető a népdalt sújtó kontraszelekció jelei.) Igaz, Kodály Zoltánnak és követőinek (például Adám Jenőnek) zenepedagógiai munkája áttört az „indiánrezervátumi” kereteken az iskolai énekköltés és kórusművészet jóvoltából, de a kulturális életet ez sem tudta befolyásolni. Illyés a kultúra területén keresi az áttörés pontjait, amikor versében a nép lelki megnyilatkozását, a népdalt a modern zeneművészetében is illetékes módon megszólaltató Bartók szellemére hivatkozik.

Mindennél sokatmondóbb, ahogy a nép lelkületéről szól a vers, kivételesen erős kezdő intonációjával. A „»Hangzavart«? – Azt! Ha nekik az, / ami nekünk vigasz!” merész kihívás. Azt vágja oda a felül levőknek, hogy nekünk az kell, ami nektek nem kell – mi alapjában véve máshogy, sőt éppenséggel fordítva gondolkozunk, mint ti. *A földre hullt pohár fölcattanó szitok-szava, a fűrész foga közé szorult reszelő sikongató jaja* heves indulatot jelez, amely híven fejezi ki a nép valóságos érzületét: a méltatlanság kínját és dühét. A bartóki zene és a köznép *időszerű* közérzete találkozik a hangversenyteremben. Akkor is, ha a díszpáholyban Rákosi és sleppje tapsol álságosan, az illetéktelen kisajátító szándékával. A kor ideológiája a hazudott „népjólétre” épült, tehát el kellett hitetni a néppel, hogy szabad, jólétben él, övé a hatalom és a dicsőség, bízik jövőjében, és persze vezetőiben.

Profécia értékű óvasként, ha ugyan nem fenyegetésként hangzik: „Mert éppen ez a jaj kiált / mennyi hazugul szép éneken át – / a sorshoz, hogy harmóniát, / rendet, igazit vagy belevész a világ; / belevész a világ, ha nem / a nép szólal újra – fölségesen!” Mennyivel többről van szó ezen a ponton, mint a művészet szabadságáról, a művészek jogáról! A *népfölség* jakobinusi elve itt magas eszmeiséggel születik újjá. A 20. század egyik meghatározó zeneszerző-egyénisége arra volt képes, hogy a sallangoktól megtisztítva és a modern zenébe emelve ismét *fölséges* tegye a népzene. Úgy, ahogy a Horthy-korszak ellenében a zenei nyilvánosság fórumain. A népet ismerette önmagára, miután olcsó műdalokkal, kuplékkal, majd – amit Bartók nem sejtett – idegenből magyarított mozgalmi indulókkal és a személyi kultuszt szolgáló kantátákkal kábították el. A „léha vigasz”-t kínálgató „kuplé-dal” megcsúfolja a népet, mely anyját, földjét, hazáját szeretné istenigazában elsíratni. S még mi mindent szeretett volna meggyászolni a nép: szabadságát, biztonságát, sajátjának érzett munkáját és betevő falatját. A jövőjét.

Illyés mesterien kapcsolja össze Bartók nevét a 19. század legkiválóbb – ugyancsak idegenben élő és működő – muzsikusával, Liszt Ferencel. Vörösmarty *Liszt Ferenc*hez című ódájából idézi a „hirhedett” szót, mely Vörösmarty idejében még ’hírest’ jelentett, Illyés korában már inkább ’hírhedt’, azaz kétes hírűt. S éppen ez a jelentésmódosulás jött kapóra ahhoz, hogy jelezze: Bartókot és más moderneket rossz hírbe keverték a kor újszerű esztétái, művészetpolitikusi. Illyés nemcsak a világhírű zenész műveinek előadásához és hallgatásához követelt jogot, hanem másoknak is – úgy, ahogy azt már egy évvel korábban ki tudta harcolni például az évekig tilalomlistán levő Szabó Lőrincnek, később Kodolányi Jánosnak. A borúlátás és a kétségbeesés jogáért remek, nagy hatású esszével vágott utat Weöres Sándor, Jékely Zoltán, Kálnoky László, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes és más kitűnő alkotók számára is.

Illyés taktikai okosságát dicséri, hogy a zeneművészet felől keresett és talált rést a korszak szégyenteljes esztétikai előítéletrendszerén. Támadhatott volna az irodalom felől is, hiszen hosszas elnémítás után ugyancsak az ötvenes évtized közepén kezdték újra játszani a Nemzeti Színházban *Az ember tragédiáját*. Ezt azonban masszív ideológiai okfejtésekkel utalták a félig-meddig elavult, sőt halva született és így legfeljebb megtűrt művek sorába, és még Illyés is bajosan tudott volna fölülkerekedni a Lukács György „trónfosztó” bírálata nyomán Madáchot pesszimizistaként, idealistaként elmarasztaló kritika kórusával szemben.

A Bartók-vers szerkezeti bravúrja, hogy a kaotikusan gomolygó állapotot a káosz fölidésével, de a káoszban világos rendet teremtve építi föl gondolatmenetét. A költemény pontról pontra haladva vitázik, érvel szabatos szavakkal, miközben maga a forma is *fölidézi* a bomlást, az irracionális, démoni erőket. A verssorok hosszúsága és ritmusa meglehetősen „szabálytalan”, mégis művészi rend uralkodik benne. Nehezen mérhetően, de talán egy fokkal kevésbé éreztet „hangzavart” az olvasóval, mint a megidézett Bartók-zene, de annyira mégis eléggé, hogy ne csak kimondja, hanem érzékeltesse is azt, amiről szól: a pokoli világállapotot. „Tételezen”, azaz – méltóbb szóval mondva – aforisztikusan is kimondja: „Ím, a példa, hogy ki szépen kimondja / a rettenetet, azzal föl is oldja.” A költészet nemcsak képekkel, hangzásokkal dolgozik, hanem fogalmakkal is, hiszen nemcsak az érzékekhez és az ösztönökhöz szól közvetlenül, mint a zene, hanem az értelemre is hat. Illyés sikerének mindenkor titka, hogy az arányt eszményien megtartja az indulat és a gondolat között. A „pokolzaj” sodrásának csak annyira adja át magát, hogy fölidézze, de ő maga szilárdan áll a talpán.

Bartókról sokszor leírták már, hogy zenéje „démoni”. Valóban, *fölidézi* a démoniságot, de nem azért, hogy tetszelegjen benne, hanem hogy fölülkerekedjék vele szemben. Elég, ha csupán *A csodálatos mandarin* jelenetsorára gondolunk, mely mint táncmű láthatóvá is teszi azt, amit hallunk: a gonoszsággal, a bűnnel és az elvetemültséggel szemben győz a szerelem tiszta indulata, a halállal szemben az élet; az áruba bocsátott lányban előbb-utóbb fellázad az emberi érzés. (És – tegyük hozzá – a századfordulós, giccsbe hajló perditia-romatikával szemben elsőprően győzedelmeskedik az etikai alapokra helyezett, manipulálhatatlan érzékiség és vitalitás.)

A győzelem azonban a zene anyagában, például a diszharmonia és a harmonia „vitájában” születik meg. Nem jól értik Bartókot, akik egyszerűen „pokolzajnak” értelmezik vadságát, megbomló összhangját. Illyés értelmezi jól, amikor így ír: „épp e »hangzavar«, / e pokolzajt zavaró harci jaj / kiált / harmóniát!” Észre kell venni, hogy a költő élesen megkülönbözteti egymástól a *pokolzajt* és a *harci jajt*: a „pokolzaj” nem öncél, hanem a „megidézett rettenet”, amelyet a „harci zaj” széjjelzavar, megsemmisít.

Hogy maga a „harci jaj” is „pokoljaz”? – igen, de már az újjászülető remény, a harmónia kezdeteként. Erre a megkülönböztetésre nem volt képes a korszak esztétikája; ezzel nem mert vagy nem akart szembenézni. Mert akkor szembe kellett volna nézni azokkal a kínokkal is, amelyeket a korszak okozott az életekben, a lelkekben, és azokkal a művészi megnyilatkozásokkal is, amelyek „*az alapnál*” (ez Benjámín László szava) akartak mindent újra kezdeni. A „nagy lélek”, Bartók megidézése azért fölemelően nagy tett, mert ekkoriban alantas, törpe lelkeket emeltek az égig.

A költemény egyik legszebb „tétele” az a szinte ráadásként elhangzó indoklás, hogy miért is van oly nagy szükség Bartók zenéjére. „Mert olyanokat éltünk meg, / amire ma sincs ige” – hangzik ennek bevezetése, grammatikailag szokatlan, de poétikailag zeneileg indokolt licenciával mellőzve az egyeztetés szabályát (*olyanokat... amire*). A kifejtés képeiben remekel a költő: „Picasso kétorrú hajadonai, / hatlábú ménjei / tudták volna csak eljajongani, / vágatva kinyeríteni, amit mi elviseltünk, emberek”. Hangtani remeklés ez – szapora ritmusával, alliterációjával és mélyről magasra váltó hangjainak „jajongásával” nemcsak kimondja, hanem zeneileg is megszólaltatja a kínokat. Es közben segítségül hívja a 20. egyik társművészetének, a festészetnek egyik legkimagaslóbb alakját, Picassót, hogy tanúskodjék Bartók igaza mellett. Amit zeneileg hallhatóvá tett már (gondoljunk például a bevezető képsor zörejeket idéző hanghata-saira, majd a Liszt Ferenc-utalásra), azt itt szemünknek is vizionálja.

Picasso ugyancsak kínos tényező volt a sematikus művészet korszakában. Az ötvenes években vagy nem beszéltek róla, vagy jó szándékú (merthogy ugyancsak az antifasiszta oldalon állást foglaló) művészek állították be, akinek művei bomlási tünetként foghatók fel. A konstruktív elemet nem voltak hajlandók elismerni benne. Azt, hogy a „kétorrú hajadonok” nemcsak a szétesés, a destruktív formabontás szándékát fejezik ki – Adyval mondva: nemcsak a „Minden Egész eltörött” élményét, a kétségbeesést hordozzák –, hanem a 20. századi ember nyugtalan kíváncsiságát, tudás- és újtásvágyát, több nézőpontot igénylő látásmódját is. A „mi van a hold túlsó felén” kíváncsiságát (Benjámín László) és a Cézanne nyomában továbblépő térfelbontásnak, a tárgyak körbetapintásának igényét is a festmény sík mezején. Vagy akár a látás fiziológiáját: azt, hogy az összeboruló, egymást közvetlen közelségből néző szerelmesek szemében megkettőződnek az arcvonások. A konstruktív szándék ugyanolyan nyilvánvalóan jelen van Picasso művészetében, mint Bartókéban, ezért igen szerencsés a példa.

Újabb név merül föl kimondatlanul a „példamutató nagy ikerpár” szép, időmértékes *kólonok*ban zengő sorában: a Bartókkal oly gyakran (s méltán) együtt említett Kodályé. Kodály még javában alkot, még egy évtizedig van jelen művészeti életünkben. Kodályt mindig szövetségesének tartotta Illyés. Magyarságszemléletét nemcsak elfogadta, hanem okult is belőle. (Élete vége felé Illyés könyvet jelentetett meg a magyar népdalról és annak kultúraalapozó fontosságáról *Hattyúdal ébreszt* címmel, bartóki, kodályi szellemben.)

Hogy is hangzott a hetvenes évek elejének egyik kiváló filmje, a diktatúrák törvényszerűségeit feltáró *Vizsgálat egy soha fel nem derített gyilkosság ügyében* egyik kulcsmondata? Szó szerint nem tudom idézni, de így emlékszem: a diktatúrákban tiltják a szólásszabadságot, tiltják az absztrakt művészetet, Szophoklész és a népdalt. Ez ellen a tilalom ellen, s így a mindenkori diktatúra ellen üzent hadat Illyés Gyula verse.

Ajánlom ezt azok figyelmébe is, akik a modernség elvét Illyés meg a népdal ellen akarják kijátszani.

ILLYÉS GYULA

Bartók

„Hangzavart”? – Azt! Ha nekik az,
ami nekünk vigasz!
Azt! Földre hullt
pohár fölcsattanó
szitok-szavát, fűrészfoga közé szorult
reszelő sikongató
jaját tanulja hegedű
s éneklő gége – ne legyen béke, ne legyen derű
a bearanyozott, a fenn
finom, elzárt zeneteremben,
míg nincs a jaj-sötét szivekben!

„Hangzavart”? Azt! Ha nekik az,
ami nekünk vigasz,
hogyan van, van lelke még
a „nép”-nek, él a „nép”
s hangot ad! Egymásra csikorított
vasnak s kőnek szitok
változatait bár a zongora
s a torok fölhangolt húrjaira,
ha így adatik csak vallania
a létnek a maga zord igazát,
mert épp e „hangzavar”,
e pokolzajt zavaró harci jaj
kiált

harmóniát!
Mert éppen ez a jaj kiált
mennyi hazugul szép éneken át –
a sorshoz, hogy harmóniát,
rendet, igazit vagy belevész a világ;
belevész a világ, ha nem
a nép szólal újra – fölségesen!

Szikár, szigorú zenész, híű magyar
(mint annyi társaid közt, – „hírhedett”)
volt törvény abban, hogy éppen e nép
lelke mélyéből, ahová leszálltál,
hogyan épp e mélység még szűk bányatoroka

*hangtölcséréén át küldted a sikolyt föl
a hideg-rideg óriás terembe,
melynek csillárjai a csillagok?*

*Bánatomat sérti, ki léha vigaszt
húz a fülembé;
anyánk a halott – a búcsuzót ne
koplé-dal zengje;
hazák vesztek el – ki meri siratni
verkei futamokkal?
Van-e remény még emberi fajunkban? –
ha ez a gond s némán küzd már az ész,
te szólalj,
szigorú, szilaj, „agresszív” nagy zenész,
hogy – mégis! – okunk van
remélni s élni!*

*S jogunk van
– hisz halandók s életadók vagyunk –
mindazzal szembenézni,
mit elkerülni úgysem tudhatunk.
Mert növeli, ki elfödi a bajt.
Lehetett, de már nem lehet,
hogy befogott füllel és eltakart
szemmel tartsanak, ha pusztít a förgeteg
s majd szidjanak: nem segítettetek!*

*Te megbecsülsz azzal, hogy fölfeded,
mi neked fölfedetett,
a jót, a rosszat, az erényt, a bűnt –
te bennünket növesztel, azzal,
hogy mint egyenlőkkel beszélsz velünk.
Ez – ez vigasztal!
Beh más beszéd ez!
Emberi, nem hamis!
A joggal erőt ad a legzordabbhoz is:
a kétségbeeséshez.*

*Köszönet érte,
az erőért a győzelem-vevéshez
a poklon is.
Ím, a vég, mely előre visz.
Ím, a példa, hogy ki szépen kimondja*

*a rettenetet, azzal föl is oldja.
Ím, a nagy lélek válasza a létre
s a művészé, hogy megérte
poklot szenvednie.*

*Mert olyanokat éltünk meg, amire
ma sincs ige.*

*Picasso kétorru hajadonai,
hatlábú ménjei
tudták volna csak eljajongani,
vágatva kinyeríteni, amit mi elviseltünk, emberek,
amit nem érthet, aki nem érte meg,
amire ma sincs szó s tán az nem is lehet már,*

*csak zene, zene, zene, olyan, mint a tietek,
példamutató nagy ikerpár,
zene csak, zene csak, zene,
a bányamély ősz hevével tele,
a „nép jövő dalával” álmodó
s diadalára ápoló,
úgy szabadító, hogy a börtön
falát is földig romboló,
az ígért üdvért, itt e földön,
káromlással imádkozó,
oltárdöntéssel áldozó,
sebezve gyógyulást hozó,
jó meghallóit eleve
egy jobb világba emelő zene –*

*Dolgozz, jó orvos, ki nem andalítasz;
ki muzsikád ujjával
tapintva lelkünk, mind oda tapintasz,
abol a baj
s beh különös, beh üdvös írt adsz
azzal, hogy a jaj
siralalmát, ami fakadna belőlünk,
de nem fakadhat, mi helyettünk
– kik szív-némaságra születtünk –
kizenged ideged húrjaival!*

1955